

А.О. Козловський, В.О. Крижановський,
Н.А. Козловська *

ВИРОБНИЧІ БУДІВЛІ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ З ПОСЕЛЕННЯ ХІ ст. НА КОПИРЕВОМУ КІНЦІ

Статтю присвячено археологічним дослідженням на території одного з найдавніших районів стародавнього Києва — Копирева кінця, де було виявлено і досліджено поселення ХІ ст. Серед комплексу житлових, виробничих і господарчих споруд виділено ряд будівель, призначених для обробки сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: давньоруський час, стародавній Київ, Київська Русь, Копирів кінець, будівлі, обробка, сільськогосподарська продукція.

Копирів кінець — один з районів стародавнього Києва, згадки про який зустрічаються у письмових джерелах з ХІ по ХVІ ст. Так, у Літописі руському Копирів кінець згадується у зв'язку з різними історичними подіями вісім разів (Махновець 1989). Необхідно зазначити, що сама назва «кінєць» нехарактерна для міст Південної Русі. Київ — єдиний серед міст цього регіону, де трапляється така структурна одиниця (Толочко 1985, с. 9).

У той же час, кончанська система була характерна для міст Північно-Західної Русі, зокрема для Новгороду, де перша згадка про кінець як міський район датується 1172 р. (Новгородская первая летопись..., с. 222). Як правило, кінці належать до посадської частини міста (Толочко 1972, с. 138).

* КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

КОЗЛОВСЬКА Наталія Аркадіївна — молодший науковий співробітник Архітектурно-археологічної експедиції відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

Слово «кінєць» означало якусь особливу частину міста, чи його заміську слободу. Саме такою слободою на початку свого існування, згідно з літописом, і був Копирів кінець (Петров 1897, с. 21). Із розширенням центральної частини міста Копирів кінець стає одним з його районів.

Копирів кінець завжди викликав значний інтерес дослідників, але на відміну від інших районів, таких як «місто Володимира», «місто Ярослава», Поділ, досліджувався значно менше. Питання розташування Копиревого кінця, планувальної структури, часу виникнення, де проходили його кордони і на наш час не досить повно відображені в наукових працях і викликають суперечки серед дослідників.

Значний поштовх у розв'язанні цих питань дали археологічні дослідження, які почалися в ХІХ ст. (головним чином, досліджувалися давньоруські храми). Більш ґрунтовні дослідження припадають на другу половину ХХ ст. Було встановлено ймовірні кордони Копирева кінця (Толочко 1983, с. 86—87; 1985, с. 6—7), досліджено низку укріплень (Боровський 1975; Сагайдак, Боровський 1979, с. 15—16; Боровський, Сагайдак 1980, с. 7—8; Сагайдак 1982, с. 53; Боровський та ін. 1986; Мовчан та ін. 1996; Івакін та ін. 1999, с. 10—11). Крім того, на території Копиревого кінця було досліджено кілька укріплених дворів (Мовчан, Климовський 2006, с. 224—226; Мовчан, Козловський, Ієвлев 2006, с. 285—288), а також на всій території Копиревого кінця була зафіксована значна кількість різночасових споруд житлового та господарчого призначення і кілька об'єктів виробничого призначення. Крім цього, було досліджено кілька могильників Х — першої половини ХІІІ ст., а також церкву ХІІ—ХІІІ ст. (ред. Толочко 1981, с. 231—234).

Значний інтерес викликає комплекс об'єктів, досліджених протягом останніх де-

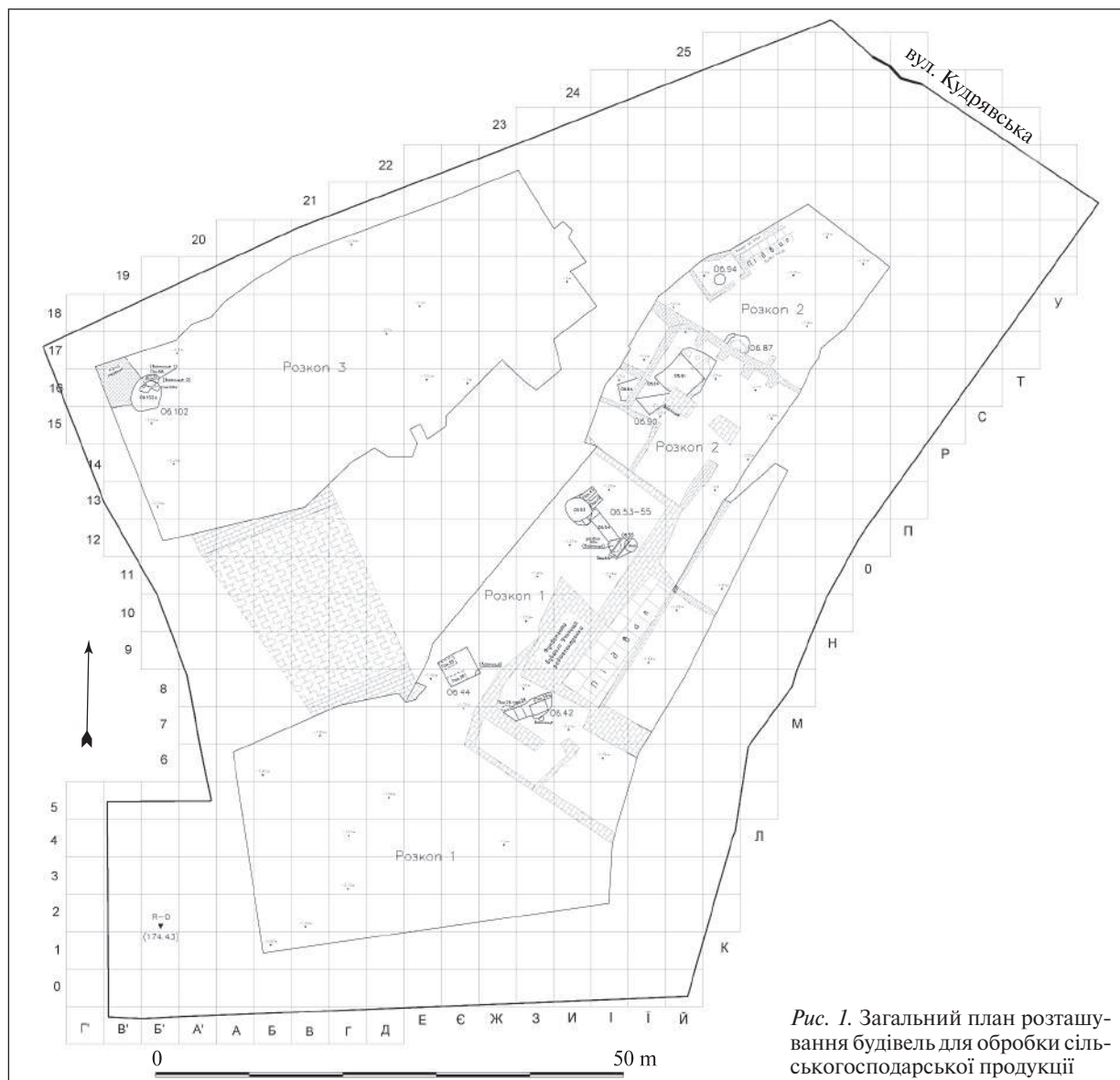

Рис. 1. Загальний план розташування будівель для обробки сільськогосподарської продукції

сятиліть по вул. Артема, 12, Несторівському провулку і по вул. Кудрявській, 24. До комплексу входили: укріплений ровом і частоколом двір із житловими і господарчими будівлями (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2006, с. 285—288) і неукріпленою частиною, де зафіксовані житлові споруди (Боровський, Зоценко 1988, с. 257—262), а також розташований на краю схилу по вул. Кудрявській, 24 комплекс з житловими, виробничими і господарчими спорудами (Мовчан, Писаренко, Пеняк 1989).

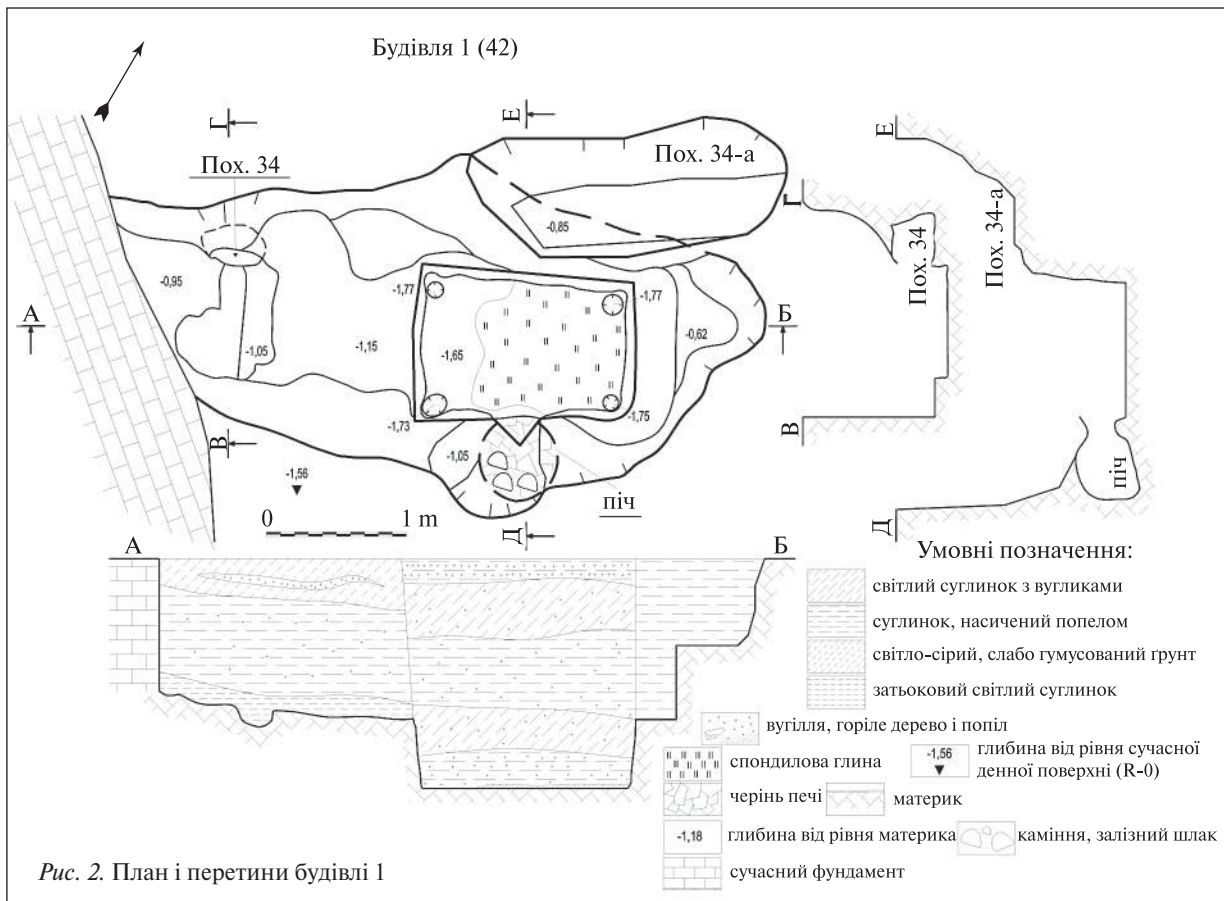
Під час досліджень 2016—2017 рр. по вул. Кудрявській, 24-а було зафіксовано три періоди функціонування цього комплексу. У X ст. тут розміщувався могильник із трупопокладеннями, інколи із супроводжуючим інвентарем. У XI—на початку XII ст. на цьому місці розташовувалися виробничі та житлові об'єкти (Козловський, Крижановський Б. р. а), а у XII—пер-

шій половині XIII ст. тут знову виник могильник із похованнями за християнським обрядом (Козловський, Крижановський Б. р. б).

Серед досліджених виробничих об'єктів нами, за конструктивними особливостями, було виділено кілька споруд, в яких, на нашу думку, могли займатися і обробкою сільськогосподарської продукції, зокрема просушуванням снопів та копченням м'яса і риби (рис. 1). Розташування таких вогнебезпечних об'єктів на краю поселення або за його межами характерне не тільки для давньоруського періоду, але і для пізнього середньовіччя (Рабинович 1975, с. 158; 1978, с. 56).

Будівля 1 (42)¹ розміщувалась у південній частині розкопу (рис. 1). Вона мала підпрямо-

¹ Нумерація у дужках відповідає нумерації об'єктів у Науковому звіті.

кутну форму і була орієнтована довгою віссю по лінії північний схід—південний захід. Довжина будівлі складала 1,70 м, ширина 0,9—1,2 м. Дно будівлі розташовувалось на глибині 3,21 м від рівня сучасної денної поверхні². Можливо, з південного заходу був вхід до будівлі. При будівництві цього об'єкта було зруйновано поховання 34, від якого залишився лише череп. По кутках будівлі виявлено ямки від стовпів діаметром 0,10—0,15 м, глибиною 0,10—0,15 м від рівня долівки (рис. 2).

Посередині південно-східної стіни виявлено піч досить цікавої конструкції. У стінці було зроблено трикутний виріз шириною до 0,5 м, висотою до 0,2 м, а в материк за межами будівлі вирита піч. Чернь печі мав округлу форму, діаметром до 0,6 м і розміщувався на 0,1 м нижче рівня долівки. Висота печі складала близько 0,5 м, чернь, стінки і склепіння були пропалені до червоного кольору на глибину 0,07—0,10 м (рис. 2). На черні печі лежало чотири гранітних камені. Два з них мали округлу форму діаметром 13 і 17 см. Інші два мали підпрямокутну

форму, розміром $17 \times 4,0 \times 6,0$ і $15 \times 4,0 \times 7,0$ см. Вони розташовувались біля задньої стінки печі. На всіх чотирьох каменях є сліди дії вогню. Крім каменів, на черні лежав великий шматок залізного шлаку до 12 см у діаметрі.

Треба зазначити, що починаючи від верхньої частини устя печі в материк було вирізано трикутне заглиблення розміром 0,2 м і глибиною до 0,1 м, яке йшло нагору і, можливо, слугувало для кращої тяги. На долівці об'єкта було простежено сліди підмазки (рис. 2).

Заповнення будівлі 1 було мішаним і шаруватим. Під час вибірки заповнення над прямокутником заповнення будівлі 1 чітко простежувався горілий шар, який йшов майже до самої долівки будівлі. Складається враження, що це були залишки згорілої наземної частини, оскільки в цьому шарі, крім попелу і горілої землі, трапляються досить великі вуглики і фрагменти печини.

Найбільша частина знахідок була зафіксована у верхніх шарах заповнення, у нижніх їх було набагато менше. Передусім, знахідки представлені фрагментами кераміки і кісток тварин. Всього було зафіксовано 233 фрагмента стінок, 90 фрагментів вінець і 24 фрагмента придонних частин і денць (рис. 3, 1—36).

² Надалі всі глибини будуть зазначені від рівня сучасної денної поверхні (R-0) (позначка: 174,43 за Балтійською системою висот).

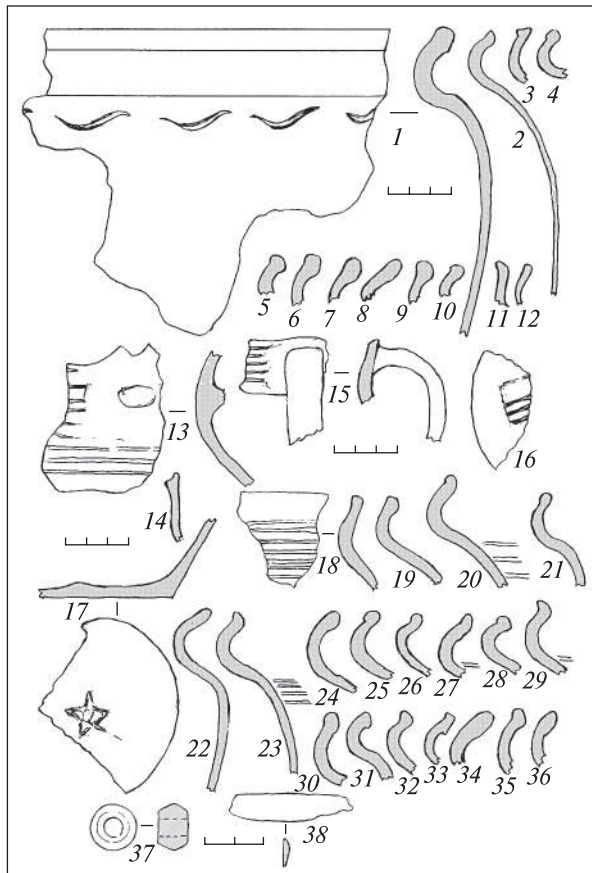

Рис. 3. Матеріали із заповнення будівлі 1

Кухонна кераміка представлена стінками, на деяких простежується врізний лінійний, хвилястий і, зрідка, нігтеподібний орнамент. Як правило, орнаментом прикрашена верхня частина горщика. Денця горщиків часто мають сліди підсіпки, інколи фіксується закраїна. На п'ятих денцях зафіксовано клейма, з яких лише одне вціліло повністю — це клеймо у вигляді п'ятикутної зірки (рис. 3, 17).

Вінець горщиків зафіксовано близько 85. Всі вони мають відігнутий назвний рівний або манжетоподібний край, інколи з невеликим потовщенням. Такі вінця характерні для XI ст.

Столовий посуд представлено двома фрагментами горла глечиків із залишками ручок. По горлу і плечикам іде частий лінійний орнамент (рис. 3, 13, 15). Можливо, до глечиків належить і невеликий фрагмент вертикального вінця з косо зрізаним краєм (рис. 3, 14). Глечики було виготовлено зі світло-сірого тіста.

Тарна кераміка представлена невеликими фрагментами стінок амфор рожевого кольору. На деяких з них сліди врізного лінійного орнаменту.

Вироби із заліза представлені трьома цілими і сімома фрагментами кованих квадрат-

них у перетині цвяхів, невеликим фрагментом ножа. Із рожевого пірофіліту було виготовлено біконічне прясло, діаметром 2,2 см, висотою 1,0 см, діаметр отвору 0,7 см (рис. 3, 37). Зафіксовано також фрагмент бруска із дрібнозернистого сланцю (рис. 3, 38).

Крім того, у заповненні зафіксовано невиразний фрагмент бронзи, два шматки бронзового шлаку, два шматки склоподібного шлаку, фрагмент підлогової плитки зі скошеними краями і слідами жовтої поливи, 10 шматків печини, на частині з яких є сліди соломи або трави. Знайдено також більш ніж 30 каменів розмірами 1,0—9,0 см, деякі зі слідами дії вогню.

Будівля 2 (44) знаходилася в південній частині розкопу 1 (рис. 1). Будівля мала підпрямокутну форму і була орієнтована кутами за сторонами світу. Площа будівлі складала близько 8 м². У трьох кутах будівлі зафіксовано ямки від стовпів, діаметром 0,20—0,25 м і глибиною до 0,2 м від рівня долівки. Місцями на долівці простежуються сліди підмазки глиною (рис. 4).

На висоті 0,10—0,25 м від долівки в стінах проходили заглиблення напівкруглої форми діаметром до 0,22 м, можливо, це сліди від колод. На стінках будівлі чітко простежуються відбитки від горбилів які, імовірно, кріпилися до стінок за допомогою вертикальних дощок, і колод, що розміщувались на рівні долівки. Зазначимо, що горбилі кріпили стінки не суцільно, а розташовувались на деякій відстані один від одного (0,15—0,20 м). Можливо, до кріплення стінок входили і вмонтовані в стінки кілки, і невеликі (до 0,15 м в діаметрі) колоди (рис. 4).

У східному кутку будівлі знаходився опалювальний пристрій, який частково виходив за межі котловану будівлі. Черинь його мав овальну форму розміром 0,5 × 0,4 м, був заглиблений до 0,2 м від рівня долівки і досить сильно пропечений. Були також обпалені і стінки будівлі навколо нього. Перед черенем знаходилася невелика ямка розміром 0,4 × 0,2 м і глибиною до 0,3 м, забита попелом і вуглинками. За вогнищем у материку йшов вертикальний отвір нагору. На жаль, його дуже пошкодила каналізаційна труба, що проходила над будівлею. На черені було зафіксовано великий фрагмент обгорілої плахи.

На нашу думку, можна виділити два періоди існування будівлі 2. Спочатку це була будівля господарського призначення стовпової конструкції. На другому етапі її існування стіни було укріплено горбилями, а у північно-східному кутку споруджено опалювальний пристрій із витяжним отвором.

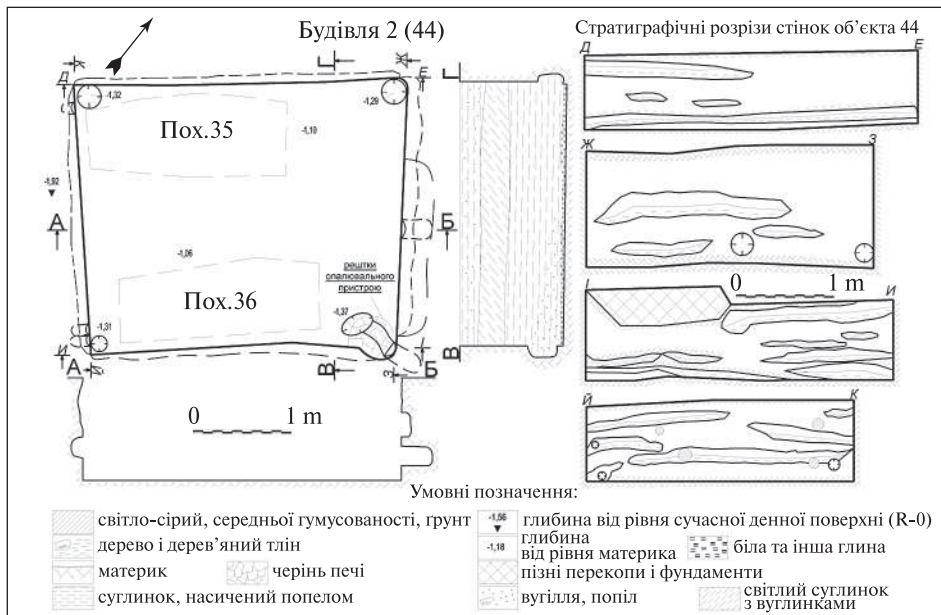
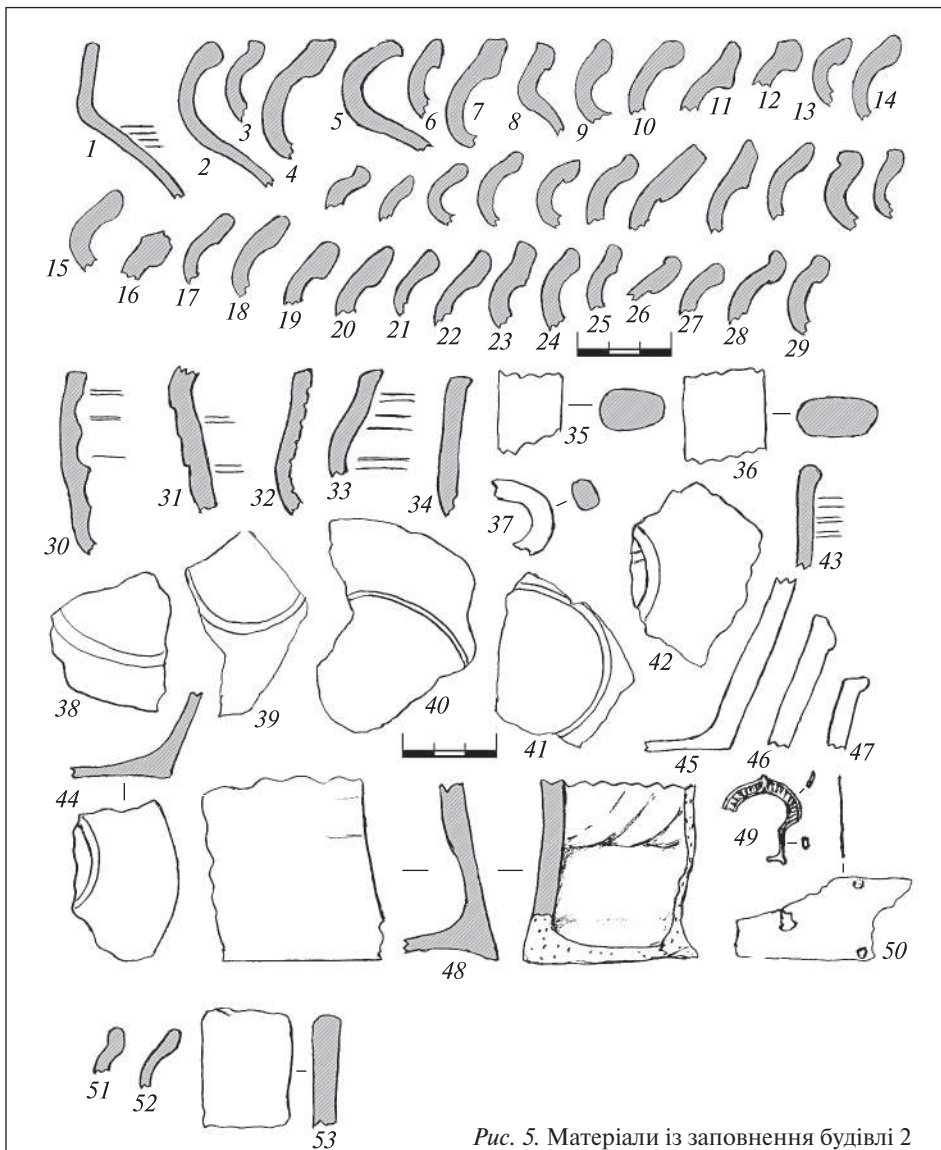

Рис. 4. План і перетини будівлі 2

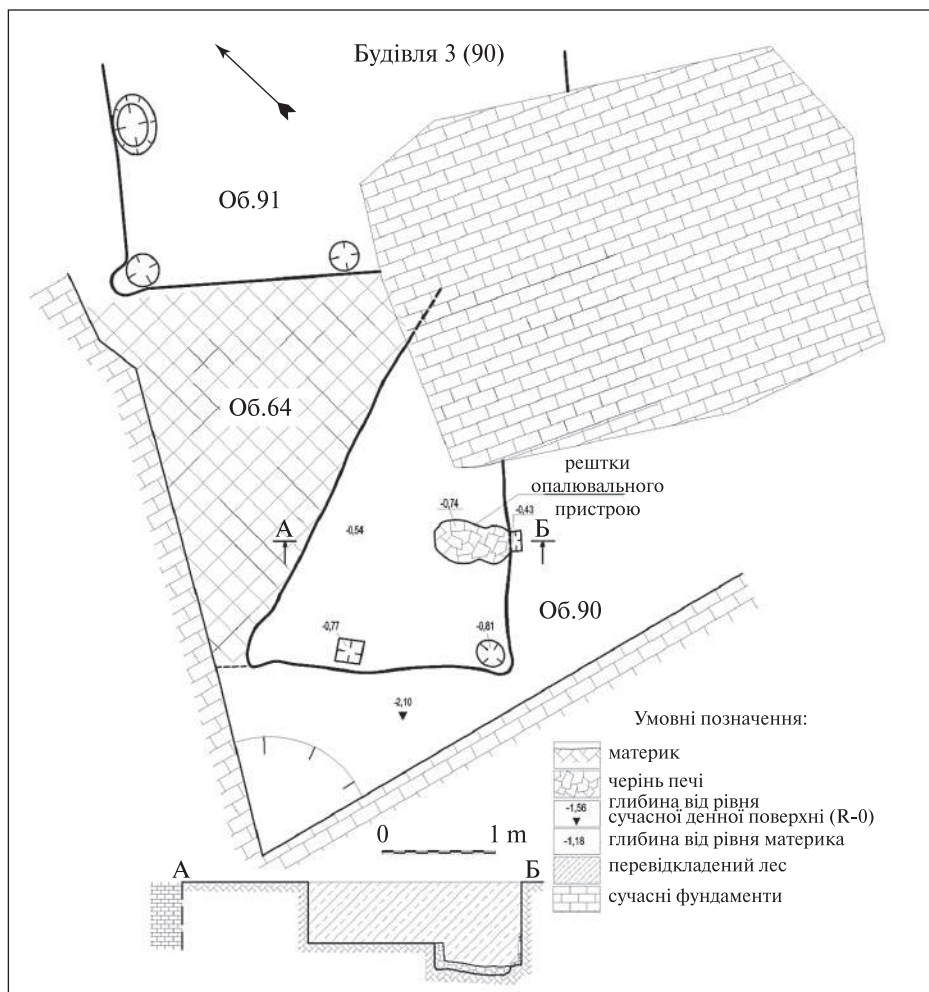

Рис. 6. План і перетин залишків будівлі 3

Заповнення будівлі 2 мало шарувату структуру. Верхній шар складався з обпаленої глини з вуглинками. Нижні шари мали більш темне забарвлення, але також були насичені вуглинками, попільняними лінзами і камінцями. Треба відмітити, що заповнення було частково порушено двома більш пізніми похованнями. На долівці, в нижніх шарах заповнення, знахідок дуже мало. Це окремі кістки тварин, невеликі фрагменти стінок посудин та шматки печини.

Найбільше знахідок було зафіксовано у верхніх шарах заповнення. Кількісно переважають фрагменти кераміки. Треба зазначити, що фрагменти були дуже невеликі за розмірами (рис. 5, 1–48, 51–52).

Кухонні горщики представлені 378 фрагментами стінок, 29 фрагментами вінець та 10 фрагментами донець і придонних частин. Вінця мали відігнутий назовні край, рівний, манжетоподібний, або з невеликим потовщенням. Деякі з вінець мали слабкий загин краю досередини (рис. 5, 1–29, 51–52). Такі горщики характерні для XI ст. На деяких денцях просте-

жуються залишки клейм. Як правило, це коло або коло зі спицями (рис. 5, 38–42, 44).

Столовий посуд представлено вінцями і стінками глечиків, виготовлених зі світло-сірої глини з прямим або з косо зрізаним краєм вінець (рис. 5, 30–34, 43, 46–47). До глечиків належать і фрагменти овальних у перетині ручок (рис. 5, 35–36). Ще одна невелика ручка, вкрита зеленою поливою, найімовірніше, належала невеликій посудині типу чашки (рис. 5, 37). Окремо виділяється фрагмент циліндричної ніжки світильника (?), виготовлений зі світло-сірого тіста (рис. 5, 48).

Вироби з бронзи представлені фрагментом пряжки (рис. 5, 49).

Вироби із заліза представлені 25 цвяхами (13 з них фрагментовані), залізною смужкою з отвором (рис. 5, 50). Зафіксовано також сім шматків залізного шлаку розміром 7,0–12 см. Крім того, у заповненні виявлено 30 шматків печини, розміром 2,0–5,0 см, деякі з відбитками соломи або трави. Також знайдено 82 фрагмента кісток тварин, деякі обгорілі.

Під час розбирання опалювального пристрою було знайдено шість шматків шлаку зі слідами бронзи розміром 1,5—4,0 см, а також камінці розмірами 2,0—10 см які, можливо, входили у його конструкцію.

Будівля 3 (90) була розташована в центрі розкопу 1, на 30 м південно-західніше будівлі 2. Будівля була орієнтована кутами за сторонами світу. На жаль, вона була пошкоджена пізніми спорудами і від неї залишився лише південний кут (рис. 1). Можна приблизно визначити площу будівлі за наявними стовповими ямами. На нашу думку, вона мала підпрямокутну форму з довжиною стін до 3,0 м. У східному кутку будівлі розміщувалася стовпова яма діаметром 0,22 м і глибиною до 0,3 м від рівня долівки. Ще одна стовпова яма прямокутної форми розміром 0,21 × 0,21 м і глибиною 0,3 м від рівня долівки була розташована біля південно-західної стіни будівлі (рис. 6).

Біля південно-східної стіни було розчищено опалювальний пристрій, від якого залишився черинь витягнуто-овальної в плані форми розміром 0,70 × 0,35 м. Черинь розміщувався на глибині 0,25 м від рівня долівки. Черинь і стінки навколо пропалені до червоного кольору на глибину до 7,0—8,0 см. У стінці, до якої прилягало вогнище, було вирізано прямокутний отвір розміром 0,20 × 0,12 м (рис. 6). Цей отвір і стінка довкола нього також сильно обпалені. На нашу думку, він виконував роль витяжки.

Заповнення будівлі було мішаним, у самій будівлі було зафіксовано вуглинки та невеликі фрагменти печини. Над будівлею було знайдено кілька фрагментів вінець від горщиків XI ст.

Будівля 4 (102) розміщувалась у північно-західному кутку розкопу 3 (рис. 1). Будівля мала неправильну овальну в плані форму розміром 3,5 × 2,6 м, глибиною 3,50—3,86 м. Будівля була значно пошкоджена пізніми ямами (рис. 7). Треба зазначити, що в існуванні будівлі 4 можна виділити два періоди. До першого періоду належить існування заглибленої будівлі з опалювальним пристроєм, спорудженим біля північної стінки. Опалювальний пристрій було споруджено на останці висотою 0,1 м. Пристрій було зруйновано у давні часи і від нього залишилися фрагменти череня овальної в плані форми розміром 0,46 × 0,29 м. Зазначимо, що під час спорудження будівлі 4 було зруйновано більш раннє поховання 58а, від якого залишився лише череп (рис. 7).

Після руйнації будівля була засипана материковим ґрунтом з незначними прошарками гумусу і включеннями кількох фрагментів ке-

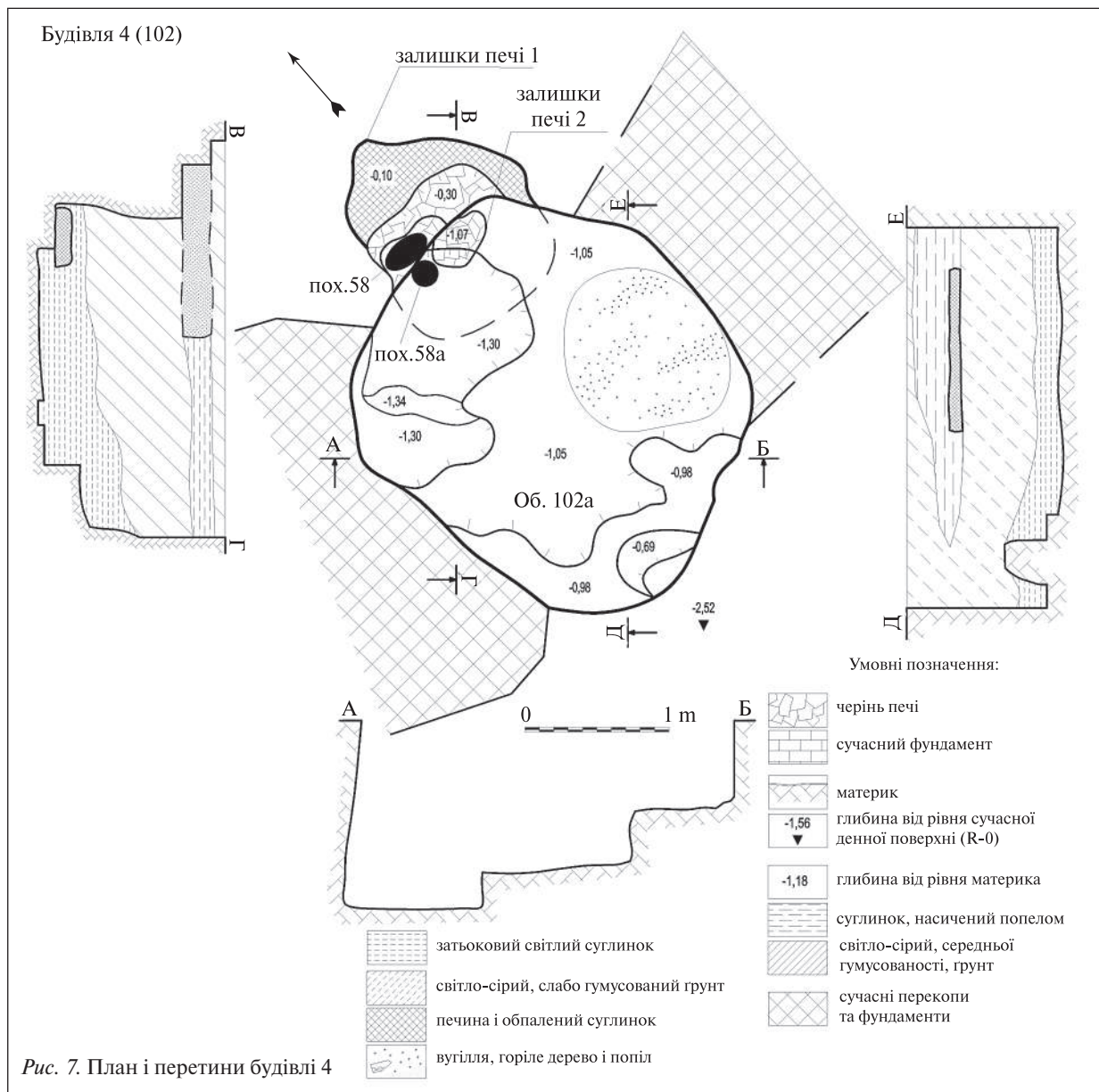
раміки XI ст. та невеликих фрагментів кісток тварин. Будівля була засипана не повністю, а таким чином, щоб залишалось заглиблення до 0,35 м від рівня материка. На цьому рівні біля північної стінки було споруджено підпрямокутної форми, більша частина якої виходила за межі котловану. Черинь печі був підмазаний глиною в один шар і сильно пропікся. Стінки печі мали товщину до 4,0—5,0 см і збереглись на незначну висоту. Біля печі було зафіксовано розвал печини від стінок і склепіння печі. Піч мала розмір 1,0 × 1,0 м. Значна її частина була зруйнована пізньою ямою. На південь від печі, на рівні череня було зафіксовано велику округлу пляму з попелу і вуглинок розміром 1,0 × 1,2 м, потужністю до 0,1 м.

Верхня частина заповнення будівлі мала шарувату структуру і містила велику кількість знахідок. Кераміка представлена фрагментами кухонного, столового та тарного посуду. Від кухонних горщиків зафіксовано 150 фрагментів стінок, на 25 з яких простежено врізний лінійний орнамент. Вінець представлені 38 фрагментами. Всі вони мають відігнутий назовні край. Частина з них рівна, частина з манжетоподібним потовщенням із зовнішнього боку, частина з незначним потовщенням (рис. 8, 1—2, 5—6, 8—18, 22—32, 34—41, 43—44). Такі вінця характерні для XI ст.

Столовий посуд представлено двома вінцями від глеків з косо зрізаним краєм (рис. 8, 19, 42) та двома овальними у перетині ручками (рис. 8, 3, 7). Треба відмітити, що частина вінець горщиків по плечиках була прикрашена врізним лінійним і хвилястим орнаментом. Тарна кераміка представлена овальною у перетині ручкою амфори (рис. 8, 33).

Вироби з кольорових металів представлені бронзовою поясною пряжкою з приймачем для ремня. Пряжка округлої форми з виступами, прикрашена орнаментом (рис. 8, 45). Вироби з каменю представлені двома пряслами з пірофіліту. Одне з них біконічне, діаметром 1,5 см, висотою 1,2 см, діаметр отвору 0,7 см (рис. 8, 46). Друге — кільцеподібне, діаметром 2,0 см, висотою 0,9 см, діаметр отвору — 0,7 см (рис. 8, 47).

Кістяні вироби представлені двочастинним гребінцем трапецієподібної форми розміром 6,0 × 4,5 × 1,3 см. Гребінець прикрашено врізними лініями (рис. 8, 48). Зафіксовано також невеликий фрагмент від скляного браслета, плосковігнутого, з косими насічками, зробленого зі скла молочного-білого кольору. Ширина браслета 0,5 см (рис. 8, 49).

Крім того, у заповненні було зафіксовано значну кількість кісток тварин (деякі з них обгорілі), а також невеликих каменів від 2,0 до 12 см. Зафіксовано також незначну кількість фрагментів печини, на деяких є відбитки соломи або трави (рис. 8, 4).

Будівля 5 (53—55) знаходилась в північній частині розкопу 1 за 18 м на південний захід від будівлі 2. Будівля 5 складалася з двох ям, з'єднаних траншеєю (рис. 1, 9). Довгою віссю будівля була орієнтована з північного заходу на південний схід.

Яма 1 мала в плані овалоподібну форму розміром 3,0 × 2,5 м. У перетині її форма являла собою зрізаний конус, розмір по дну 1,80 × 1,65 м. Глибина ями складала 3,3 м (1,35 м від рівня материка). Із південного боку ями розмі-

щувався невеликий приямок, глибиною 2,5 м (0,55 м від рівня материка). Стінки ями були вкриті сажистим шаром в 0,2 м, від дна ями йшов горілий шар потужністю до 0,1 м (рис. 9). Заповнення ями шарувате з прошарками вуглинок і обпаленої глини.

З південно-східного боку до ями прилягала траншея шириною 1,1—1,2 м, глибиною 2,3 м (0,35—0,40 м від рівня материка). З ямою траншея з'єднувалась через поріжок глибиною 0,1 м від рівня материка. Загальна довжина траншеї становила 4,1 м. Траншея з'єднувалась з ямою 2. Яма 2, як і яма 1, у верхній частині була частково зруйнована більш пізніми похованнями. Внаслідок цього яма 2 мала неправильну форму розміром приблизно 2,37 × 1,85 м. Яма 2 складалася з двох частин: частково зруйнова-

ного череня розміром 1,20 × 1,15 м, який розміщувався на глибині 2,36 м (0,41 м від рівня материка) і передпечної ями діаметром 1,25 м і завглибшки 0,77 м від рівня материка. Заповнення ями складалось з шарів материка, гумусу та прошарків вуглинок. На дні ями також зафіксовано прошарок вуглинок. Стінки ями мають сліди слабкого обпалення (рис. 9).

У траншеї знахідок зафіксовано не було. Найбільшу кількість речей було знайдено в ямі 1. Переважно — це фрагменти кераміки та кісток тварин (рис. 10, 2). Кухонна кераміка представлена 179 фрагментами стінок горщиків, на частині з них врізний лінійний орнамент, на одному — врізні насічки. Придонні частини представлені 42 фрагментами, на 10 з них було зафіксовано клейма — це, передусім, кола, кола зі спицями, концентричні кола, в одному випадку хрест, вписаний у коло (рис. 10, 1—4, 7—8, 10, 25—26) (рис. 11, 12). Вінця представлені 71 фрагментом. Всі вони відігнуті назовні. Край оформлений у вигляді манжета або має незначне потовщення. Іноді край вінець загострений, з незначним загином досередини (рис. 10—11).

Виділяється вінець від горщика з різко відігнутим краєм, яке не має шийки, а безпосередньо переходить в тулово. По вінцю проходить хвилястий орнамент і насічки (рис. 11, 16).

Столовий посуд представлено невеликим фрагментом вінця з косо зрізаним краєм і врізним лінійним орнаментом (рис. 11, 14). До керамічних виробів належать фрагмент денця тигля (?), діаметр денця 5,5 см (рис. 10, 9); до тарного посуду — два фрагмента стінок від рожево-глиняних амфор. За керамічним посудом будівля датується XI ст.

Вироби із заліза представлені чотирма цілими і двома фрагментами цвяхів, квадратних у перетині, невеликим фрагментом від ювелірного пінцета та трьома фрагментами залізних виробів, призначення яких важко визначити. Знайдено було також сім шматків залізного шлаку. Кольоровий метал представлено фрагментом бронзової пластинки.

У заповненні обох ям було також зафіксовано 46 шматків печини (переважно, в ямі 2), на деяких з них були відбитки соломи або трави. Крім того, було зафіксовано 17 каменів розміром 1,0—12 см.

У заповненні ями 1 було зафіксовано 54 кістки тварин, деякі зі слідами дії вогню, а також невелика кількість кісток і луски риб.

Таким чином, розглянувши конструктивні особливості описаних об'єктів, можна зробити

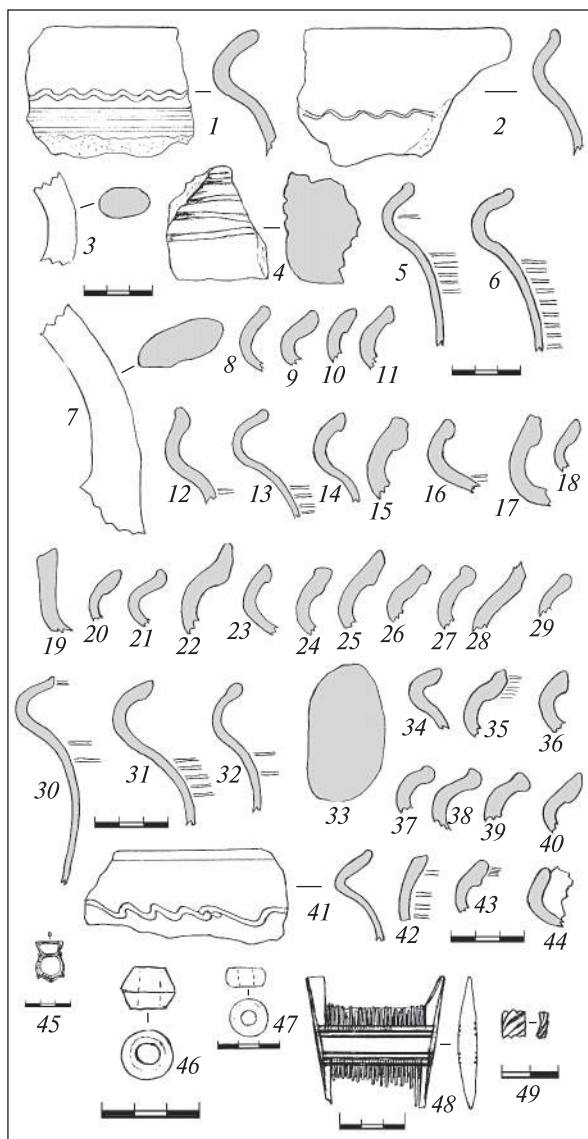

Рис. 8. Матеріали із заповнення будівлі 4

деякі висновки про їх призначення. Ці об'єкти можна поділити на дві групи за їх конструктивними особливостями. До першої групи належать будівлі 1—4, до другої — будівля 5. Будівлі першої групи, у свою чергу, можна розділити на дві підгрупи. До першої підгрупи належать будівлі 1—3, до другої — будівля 4.

Будівлі 1—3 мали підпрямокутну в плані форму, були заглиблені в материк від 0,5 до 1,7 м, мали стіни стовпової конструкції і досить оригінальні опалювальні пристрої, які значною мірою відрізняються від звичайних вогнищ і печей. Всі опалювальні пристрої розташовувались біля стіни або в кутку, були заглиблені на 0,10—0,15 м від рівня долівки і повністю або частково виходили за межі котловану. Всі вони мали важкі канали трикутної або прямокутної у перетині форми, що абсолютно нехарактерно для звичайних вогнищ і печей.

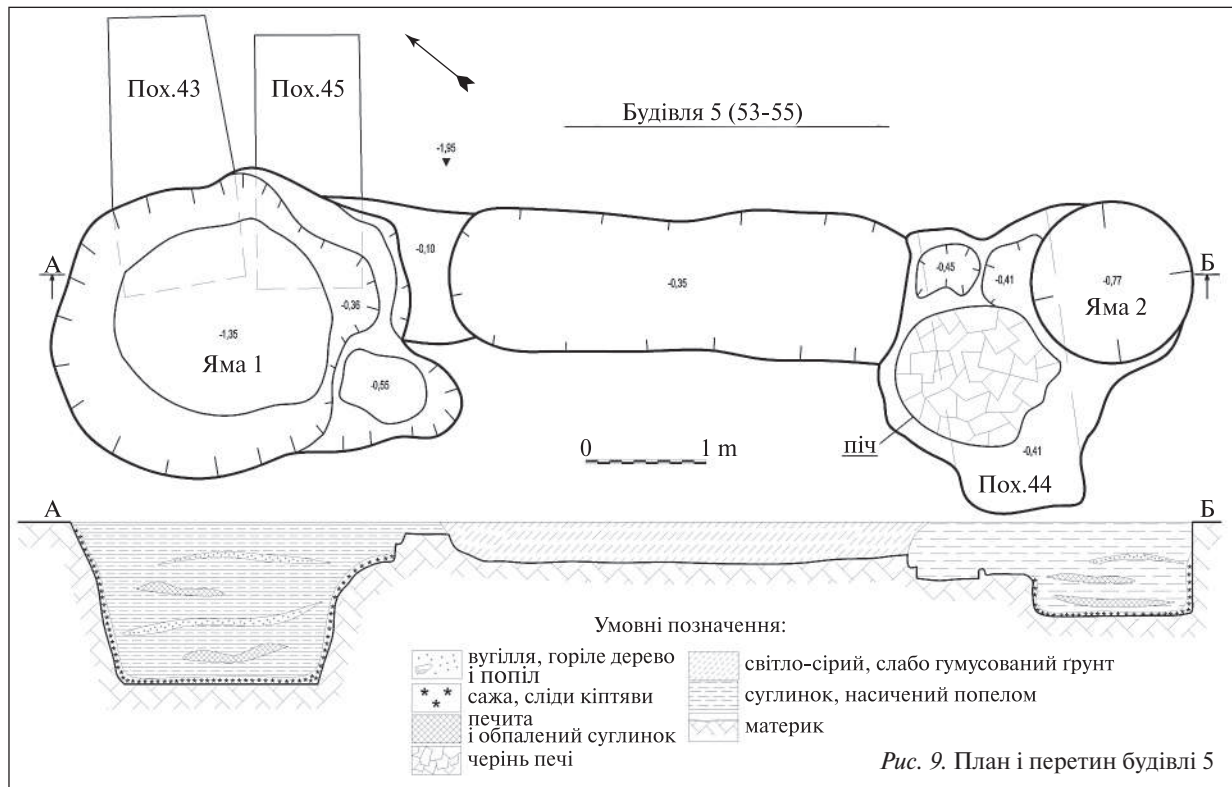

Рис. 9. План і перетин будівлі 5

Конструкція цих опалювальних пристроїв дозволяла не тільки отримати значну кількість тепла, але і зберегти його на довгий час за допомогою каменів, які були зафіксовані в печі будівлі 1.

Можна припустити, що чотири гранітні камені і великий фрагмент залізного шлаку під час топки розжарювались, а після того, як топити переставали, вони разом з розжареними стінами поступово віддавали тепло.

Іншу конструкцію мала будівля 4. Вона мала округлу форму, стіни нічим не кріпилися, а вогнище не мало витяжки.

Для чого призначалися ці будівлі? Спираючись на етнографічні дані і на аналогічні споруди, зафіксовані на інших поселеннях, можна віднести їх до т. зв. снопоосушарок. Снопоосушарки були потрібні в північних районах для досушування хліба, щоб зерно легше відставало від колоса (Максимов 1985, с. 115).

Сушарні мали різну конструкцію. Найпростіша сушарня, т. зв. «шиш», складалася з ям круглої або прямокутної форми, глибиною 1,0–1,5 м з пічкою біля однієї зі стін. Яма перекривалася дошками або жердинами, щільно замазувалася глиною і засипалася землею. У цьому настилі робилося кілька отворів, через які йшло тепло і дим. Над ямою ставили від 6 до 26 жердин довжиною 3,0–5,0 м у вигляді конуса. На жердини вкладали снопи рядами до самого

верху (Сабурова 1987, с. 198). До сушарень подібного типу, на нашу думку, належить будівля 4 — яма з пічкою або вогнищем на дні (рис. 7).

Більш складними були сушарні типу овина. Як правило, це були двоповерхові споруди досить складної конструкції. Сушарня складалася з підземної та наземної частини. Підземна частина складалася з ями розміром 3,0 × 4,0 м, глибиною до 2,5 м, стіни якої кріпилися зрубом або вертикальними колодами — стояками. В ямі розміщувалася піч, яка часто врзалася у стінку, що розташовувалась навпроти входу. На рівні землі яма перекривалася настилем з дощок або горбилів, в якому робились отвори для проходу тепла і диму. Над кожним отвором кріпилася дошка, щоб іскри не летіли нагору. На рівні 1,0 м від настилу містилися колосники — жердини, на які ставили снопи. Овин мав або дерев'яні стіни, або із плоту, обмазаного глиною. Зверху овин перекривав солом'яний дах (Сабурова 1987, с. 199). До сушарень подібного типу, на нашу думку, можна зарахувати будівлі 1–3. Але тут гаряче повітря і дим могли підніматися нагору і по вирізаному в материка каналу.

Нам відомі аналогії дослідженим будівлям. Так, сушарні типу «шиша» було зафіксовано під час досліджень давньоруських поселень Ліскове на Чернігівщині (Шекун, Веремейчик 1999, с. 12, рис. 131) та на поселенні Автуничі (Моця та ін. 1997, с. 39).

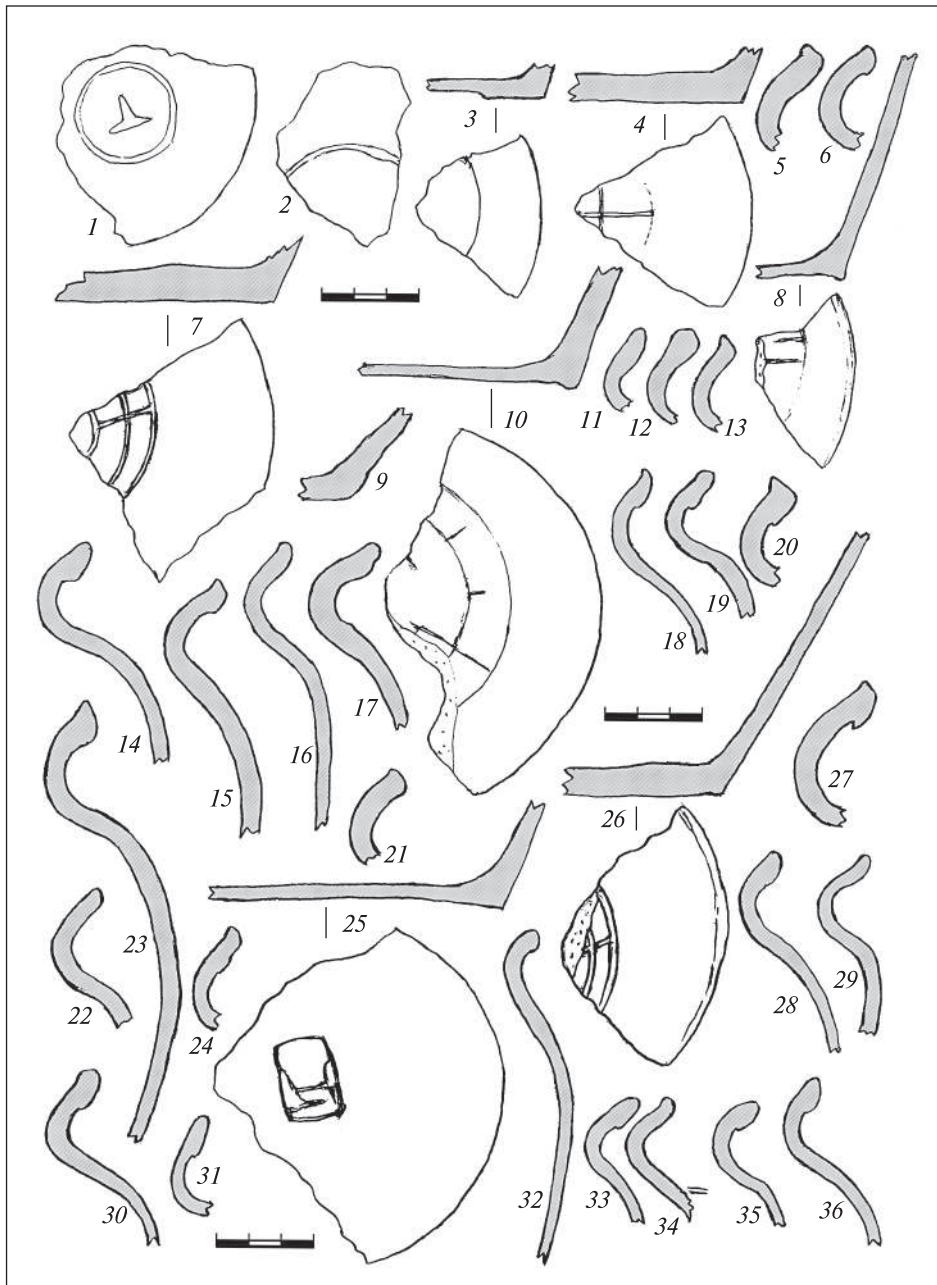

Рис. 10. Матеріали із заповнення будівлі 5

Сушарню типу овину було досліджено на поселенні біля с. Григорівка (Петрашенко 2005, с. 205–206)

Будівлі для просушування снопів були дуже вогнебезпечні, і тому їх ставили або в полі, або подалі від житлових і господарчих приміщень (Максимов 1985, с. 116). У нашому випадку всі снопоосушарки також стояли на краю поселення. Навряд чи всі сушарні використовувалися одночасно. Найімовірніше, спочатку була збудована будівля 4 — «шиш», як найпростіша. Але її потужність була невеликою, і її засипали. Замість неї було побудовано невеликий овин (будівля 1). Але, оскільки і ця су-

шарка була порівняно невелика, були побудовані більш потужні сушарні (будівлі 2–3). Про значний обсяг вирощування мешканцями поселення зернових культур, на нашу думку, свідчать результати палеоетноботанічного дослідження (Див. Додаток 1) та виявлення на цій ділянці поселення шести серпів. Не виключено, що ці серпи були виготовлені на самому поселенні, оскільки п'ять з них було знайдено вкупі і вони одного типу й різняться лише розмірами (рис. 12). Серпи подібного типу трапляються як на давньоруській, так і на суміжних територіях починаючи з IX–X ст. (Ляпушкін 1958, с. 19, рис. 7, 2–3; Степанен-

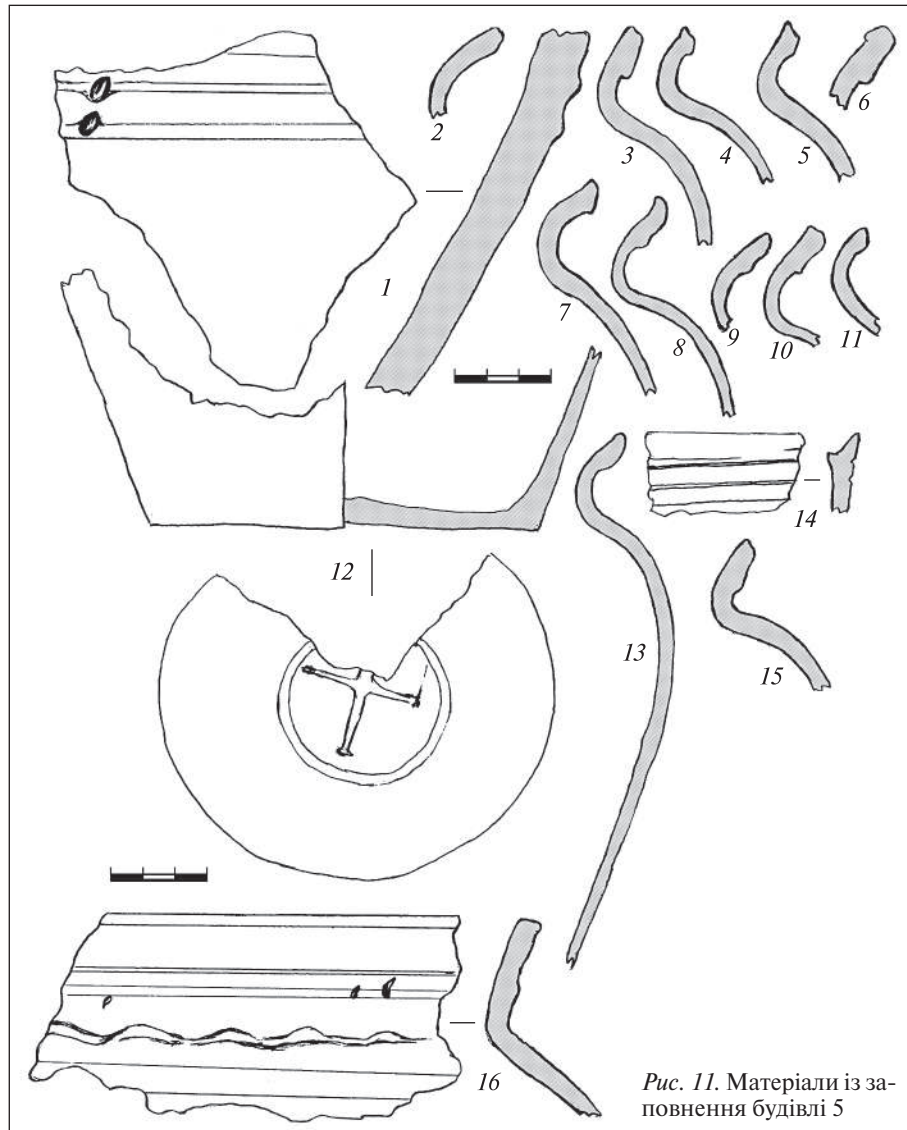

Рис. 11. Матеріали із заповнення будівлі 5

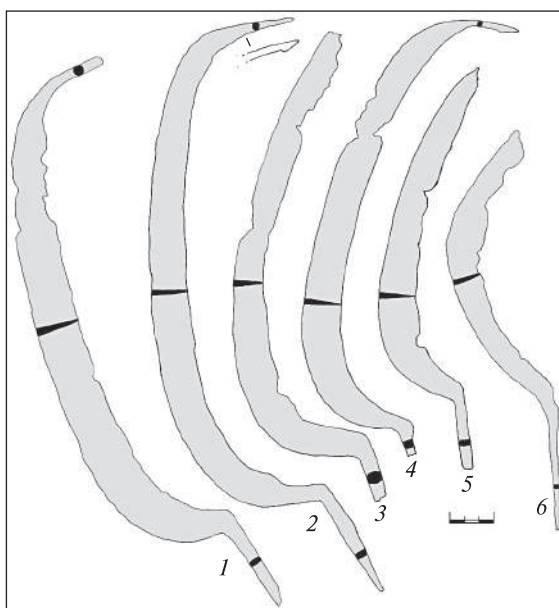

Рис. 12. Серпи, знайдені під час дослідження: 1—5 — в об'єкті 87; 6 — в об'єкті 94

ко, Блажевич 1976, с. 155, рис. 4, 1—2; Халиков та ін. 1985, с. 21, табл. III, 15). Відомі такі серпи і в більш пізній час (Сабурова 1987, с. 195, рис. 82, 3).

До другої групи належить будівля 5. На нашу думку, ця будівля була споруджена для копчення м'яса та риби. Так, в ям 2 виявлено відкрите вогнище, поряд з ним — передпічна яма, куди згрібали попіл, про що свідчать вуглинка і попіл в її заповненні. Обидва об'єкти перекривались зверху якимось легким щільним покриттям. Траншея, яка з'єднувала яму 1 і яму 2 також мала зверху покриття, можливо, з дерну. Яма 1 могла мати покриття на рівні денної поверхні. Після розпалювання вогню у ямі 2 тепло і дим ішли по траншеї у яму 1, де розмішувались продукти, призначені для копчення. Поки дим йшов по траншеї, він охолоджувався, і таким чином м'ясо або риба копчилися. Дим з ями 1 міг виходити через прямокутний

південного боку. Тут його кількість можна було регулювати за допомогою заслонки (рис. 9). На користь того, що в ямі 1 могли коптити м'ясо або рибу свідчать знайдені у ямі кістки тварин та риб'яча луска, а також закопчені стіни ями.

Споруди, призначені для копчення м'ясних і рибних продуктів, відомі і на інших давньоруських поселеннях, але їх конструкція була більш простою. До речі, виділені вони були завдяки прокопченим стінам, як і в нашому випадку (Шекун, Веремейчик 1999, с. 37, рис. 75, 1).

На нашу думку, всі ці вогнєбезпечні споруди існували тут окремо від укріпленої садиби і житлових споруд, які розміщувались вище по схилу (Боровський, Зоценко 1988, с. 260). Можливо, в цей же час тут почали діяти кузня і мідноливарне виробництво, сліди якого

простежено на всій дослідженій площі у вигляді шлаків, інструментів та різноманітних виробів. Але пізніше поселення розширювалось і вогнєбезпечне виробництво почало скорочуватись, зокрема, було засипано так званий «шиш» (будівля 4) і на його місці виникла будівля з прямокутною піччю. Було засипано і будівлю 3, і в неї врізалася одним із кутів пізня споруда (рис. 6).

Найімовірніше, усі снопоосушарні було поступово ліквідовано і на цій площі збудовано кілька садиб із житловими й господарськими приміщеннями. Але кузня і мідноливарне виробництво, очевидно, залишилися. Мабуть, продовжувала існувати і споруда для копчення м'яса та риби. Цілий ряд ознак дозволяють припустити що, в цілому, життя на цій ділянці

Таблиця 1. Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів

Рослини	№ об'єкта											
	11	1	2	45	55	56	91	85	83	84	66	60
Пшениця двозернянка							2					
Пшениця однозернянка										4		
Пшениця голозерна						1		1				
Пшениця спельта			2							3		
Жито посівне									1			
Просо звичайне		5				4				14		
Овес посівний			13				1				1	
Сочевиця									1	2		
Горох посівний	1					1						
Мишій зелений				1						16		
Мальва лісова								4		3		17
Щавель кислий						1						
Щавель горобиний					1			3		1		1
Лобода біла						6		3				2
Наземка польова												4
Підмаренник справжній												4
Підмаренник чіпкий	1		1									
Кукіль звичайний						2						
Спориш звичайний	1											1
Гірчак березковидний							1					
Хрiнiця польова										1		
Волошка										1		
Смiлка	1											
Веронiка										1		
Конюшина	1							3				
Бузина чорна			1			1						14
невизначені уламки зернівок	1			1		3		2	1	2	2	
Невизначені						3	2	4		3		4

існувало в XI ст. і, можливо, на самому початку XII ст. У XII—XIII ст. на цьому місці існувало християнське кладовище.

Додаток 1

Результати палеоентоботанічного дослідження матеріалів з розкопок за адресою: вул. Кудрявська, 24-а, у м. Києві в 2016—2017 рр.

Для дослідження було відібрано 15 зразків ґрунту. Кожен зразок мав об'єм близько 5,0 л. Зразки було промито через сито з отворами 0,5 мм.

У таблиці 1 наведені результати цього дослідження (табл. 1).

У досліджених зразках було виявлено насіння та зернівки як культурних рослин, так і бур'янів. Серед культурних рослин переважає просо (23 шт.) та овес посівний (15 шт.). Зафіксовано також зернівки плівчастих (спельта, однозернянка, двозернянка) та голозерної пшениць, бобові культурні рослини представлені горохом посівним та сочевицею. Досить значну кількість зернівок (12) неможливо визначити через пошкодження вогнем.

Із бур'янів переважає лобода біла, пізня яра рослина, трапляється як засмічувач у всіх культурах і мишій зелений, який засмічує городи, сади і, особливо поширений як післяжнивний бур'ян на полях після збирання ярих та озимих ранніх зернових культур, а також у посівах пізніх зернових. Найчастіше, як післяжнивний бур'ян також трапляється наземка польова. Наявні насінини волошки, що засмічує посіви озимих і ярих зернових культур, і куколю — бур'яну ярових і озимих хлібних.

Зафіксовано насінини підмаренника чіпкого, один з поширених засмічувачів садів та городів (рідше полів), смілки — характерної бур'янистої рослини для узлісь, городів, посівів; також конюшини і хрінці — частих придорожніх бур'янів на полях.

Також зафіксовано значну кількість насінин мальви лісової (росте у заростях кущів, полях, городах, лісах, край доріг; використовується як лікарська рослина, листки і пагони вживались у їжу) та бузини чорної, що теж, подекуди, використовувалась як їстівна рослина.

Боровський Я.Є. Звіт про археологічні розкопки на Копиревому кінці (Киянівський провулок, № 6) Ярославського загону відділу ІА Києва. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 7238. 1975.

Боровський Я.Є., Сагайдак М.А. Звіт про археологічні дослідження стародавнього Києва в 1980 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1980/17 б. 1980.

Боровський Я.Є., Зоценко В.Н., Калюк А.П., Павлова В.В. Отчет об археологических исследованиях на Копыревом конце в Киеве в 1986 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1986/ 28 б. 1986.

Боровський Я., Зоценко В. Нове про Копирів кінець стародавнього Києва. *Щорічник наука і культура*. 1988, вип. 22, с. 257—262

Івакін Г.Ю., Гончар В.М., Сиром'ятников О.К. Дослідження оборонних споруд XI—XVII ст. Копире-

ва кінця у 1998 р. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.* Київ, 1999, с. 10—11

Козловський А.О., Крижановський В.О. Археологічні дослідження по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві у 2016 р. *Археологічні дослідження в Україні* (у друці). Б. р. а.

Козловський А.О., Крижановський В.О. Дослідження давньоруського кладовища по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві у 2016 р. *Археологічні дослідження в Україні*. (У друці). Б. р. б

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. *Материалы и исследование по археологии СССР*. Москва; Ленинград, 1958, вып. 74, с. 227.

Максимов С.В. Культ хлеба и его происхождения. Москва, 1985.

Махновець Л.Є. Літопис руський. Київ, 1989.

Мовчан И.И., Писаренко Ю.Г., Пеняк П.С. Отчёт о раскопках Киево-окольного отряда Киевской постоянной действующей экспедиции в 1989 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1989/28 а. 1989.

Мовчан И.И., Боровский Я.Е., Гончар В.Н., Сыром'ятников А.К. Отчет об археологических исследованиях в 1996 г. В Киеве (Львовская пл. 6). *Науковий архів Інституту археології НАН України*. 1996.

Мовчан І.І., Климовський С.І. Розкопки у «граді Ярослава» та Копиревому кінці Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.* Київ; Запоріжжя, 2006, с. 224—226.

Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Археологічні дослідження поблизу Львівської площі в 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.* Київ; Запоріжжя, 2006, с. 285—288.

Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення X—XIII ст. біля с. Автунічі. *Південноруське село IX—XIII ст.* Київ, 1997, с. 34—69.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1950.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). Киев, 2005.

Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897.

Рабинович М.Г. Русское жилище в XIII—XVII вв. *Древнее жилище народов Восточной Европы*. Москва, 1975, с. 156—245.

Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города. Москва, 1978.

Сабурова Л.М. Сельскохозяйственные орудия и постройки. *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры*. Москва, 1987, с. 187—204.

Сагайдак М.А., Боровский Я.Е. Отчет об археологических раскопках в «городе» Ярославле в 1979 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, 1979/16 б. 1979.

Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. Киев, 1982.

Степаненко Л.Я., Блажевич Н.В. Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ, 1976, с. 151—163.

Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. Київ, 1972.

Толочко П.П. Культурные постройки. *Новое в археологии Киева* (ред. С.А. Высоцкий, Я.Е. Боровский). Киев, 1981, гл. IV, ч. 3, с. 193—234.

Толочко П.П. Древний Киев. Киев, 1983.

Толочко П.П. О социально-топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов.

Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.
Киев, 1985, с. 5—18.

Халиков А.Х., Шарифуллин Р.Ф., Кузьминых С.В., Валиев Р.М., Хузин Ф.Ш. Орудия труда земледелия,

скотоводства, рыболовства, бортничества и охоты.
Культура Биляра. Москва, 1985.

Шекун О.В., Веремейчик О.М. *Давньоруське поселення Лискове.* Чернігів, 1999.

Надійшла 25.10.2018

А.А. Козловский¹, В.О. Крыжановский², Н.А. Козловская³

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

² Младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

³ Младший научный сотрудник Архитектурно-археологической экспедиции
отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ СООРУЖЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЯ С ПОСЕЛЕНИЯ XI В. НА КОПЫРЕВОМ КОНЦЕ

Статья посвящена археологическим исследованиям на территории одного из древнейших районов древнего Киева — Копырева конца, где было обнаружено и исследовано поселение XI в., которое включало в себя комплекс следующих объектов: укрепленный ровом и частоколом двор с жилыми и хозяйственными постройками и неукрепленная часть, где зафиксированы жилые постройки, а также расположенный на краю склона комплекс с жилыми, производственными и хозяйственными сооружениями.

Среди исследованных производственных объектов, обнаруженных во время археологических исследований 2016—2017 гг. по ул. Кудрявской, 24-а, нами, по конструктивным особенностям, было выделено несколько сооружений, в которых, по нашему мнению, могли заниматься обработкой сельскохозяйственной продукции, в частности, просушкой снопов и копчением мяса и рыбы. Расположение таких огнеопасных объектов на краю поселения или за его пределами характерно не только для древнерусского периода, но и для позднего средневековья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: древнерусское время, древний Киев, Киевская Русь, Копырев конец, постройки, обработка, сельскохозяйственная продукция.

Arkadii A. Kozlovskiy¹, Viacheslav O. Kryzhanovskiy², Nataliia A. Kozlovska³

¹ Ph.D., Senior Research Fellow of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

² Junior Researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

³ Junior Researcher of the Architectural-Archaeological Expedition of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

MANUFACTURING STRUCTURES OF SPECIAL FUNCTION FROM THE SETTLEMENT OF THE 11TH CENTURY ON KOPYRIV KINETS

The paper is devoted to archaeological research in the territory of one of the oldest districts of an ancient Kyiv — Kopyriv Kinets, where the settlement of the 11th century was discovered and explored. It included the complex of following objects: a yard with dwellings and farmhouses that were fortified with a ditch and picket fence and a non-fortified part with fixed residential buildings, as well as a complex with residential, industrial and economic facilities located at the edge of the slope.

Among the explored manufacturing facilities discovered during archaeological research 2016—2017 on the street Kudriavska, 24-a, by constructive features the several facilities were allocated, in which, in our opinion, there could have been processing of agricultural products, in particular, drying of sheaves and the fuming of meat and fish. The location of such flammable objects at the edge of the settlement or beyond is typical not only for the Ancient Rus period, but also for the Late Middle Ages.

К е у о р д с: Old Rus time, Ancient Kyiv, Kyiv Rus, Kopyriv Kinets, structures, processing, agricultural products.

References

Borovskiy Ya.Ye. Zvit pro arkhеолоhichni rozkopky na Kopyrevomu kintsі (Kyianivskiy provulok, № 6) Yaroslavskoho zahonu viddіlu ІА Kyiva. 1975. *Naukovyi arkhiv ІА NANU*, 7238.

Borovskiy Ya.Ye., Sahaidak M.A. Zvit pro arkhеолоhichni doslidzhennia starodavnoho Kyiva v 1980 r. *Naukovyi arkhiv ІА NANU*, 1980/17 b.

Borovskiy Ya.E., Zotsenko V.N., Kalyuk A.P., Pavlova V.V. Otchet ob arkhеолоgicheskikh issledovaniyakh na Kopyrevom kontse v Kieve v 1986 g. *Nauchnyi arkhiv ІА NANU*, 1986/28 b.

Borovskiy Ya., Zotsenko V. Nove pro Kopyriv kinets starodavnoho Kyiva. *Shchorichnyk Nauka i kultura*. 1988, no. 22, pp. 257-262.

Ivakin H.Yu., Honchar V.M., Syromiatnykov O.K. Doslidzhennia oboronnykh sporud XI-XVII st. Kopyreva kintsia u 1998 r. *Arkhеолоhichni vidkryttia v Ukraini 1998-1999 rr.* Kyiv, 1999, pp. 10-11.

Khalikov A.Kh., Sharifullin R.F., Kuzminykh S.V., Valiyev R.M., Khuzin F.Sh. Orudiya truda zemledeliya, skotovodstva, rybolovstva, bortnichestva i okhoty. *Kultura Bilyara*. Moskva, 1985, p. 214.

- Kozlovskiy A.O., Kryzhanovskiy V.O. Arkheolohichni doslidzhennia po vul. Kudriavskii, 24-A v m. Kyievi u 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* (u drutsi).
- Kozlovskiy A.O., Kryzhanovskiy V.O. Doslidzhennia davnoruskoho kladovyshcha po vul. Kudriavskii, 24-A v m. Kyievi u 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* (u drutsi).
- Lyapushkin I.I. Gorodishche Novotroitskoye. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 74. Moskva; Leningrad, 1958, p. 227.
- Maksimov S.V. Kult khleba i ego pokhozheniya. Moskva, 1985.
- Makhnovets L.Ye. Litopys ruskyi. Kyiv, 1989.
- Motsia O.P., Orlov R.S., Kovalenko V.P., Kozlovskiy A.O., Parkhomenko O.V., Potapov O.V., Pokas P.M. Poselennia X-XIII st. bilia s. Avtunychi. *Pivdennoruske selo IX-XIII st.* Kyiv, 1997, pp. 34-69.
- Movchan I.I., Pisarenko Yu.G., Penyak P.S. Otchet o raskopkakh Kievo-okolnogo otryada Kievskoy postoyanno deystvuyushchey ekspeditsii v 1989 g. *Nauchnyi arkhiv IA NANU*, 1989/28 a.
- Movchan I.I., Borovskiy Ya.E., Gonchar V.N., Syromyatnikov A.K. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh v 1996 g. v Kieve (Lvovskaya pl., 6). *Nauchnyi arkhiv IA NANU*. 1996.
- Movchan I.I., Klymovskiy S.I. Rozkopky u «hradi Yaroslava» ta Kopyrevomu kintsi Kyiva. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia; Dyke pole, 2006, pp. 224-226.
- Movchan I.I., Kozlovskiy A.O., Ievlev M.M. Arkheolohichni doslidzhennia poblyzu Lvivskoi ploschi v 2005 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia, 2006, pp. 285-288.
- Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshego izvodov. Moskva; Leningrad, 1950.
- Petrashenko V.A. Drevnerusskoye selo (po materialam poseleniy u s. Grigorovka). Kyiv, 2005.
- Petrov N.I. Istoriko-topograficheskiye ocherki drevnego Kieva. Kiev, 1897.
- Rabinovich M.G. Russkoye zhilishche v XIII-XVII vv. *Drevneye zhilishche narodov Vostochnoy Evropy*. Moskva, 1975, pp. 156-245.
- Rabinovich M.G. Ocherki etnografii russkogo feodalnogo goroda. Moskva, 1978.
- Saburova L.M. Selskokhozyaystvennyye orudiya i postroyki. *Etografiya vostochnykh slavyan. Ocherki traditsionnoy kultury*. Moskva, 1987, pp. 187-204.
- Sagaydak M.A., Borovskiy Ya.E. Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v «gorode» Yaroslavle v 1979 g. *Nauchnyy arkhiv IA NANU*, 1979/16 b.
- Sagaydak M.A. Velikiy gorod Yaroslava. Kyiv, 1982.
- Shekun O.V., Veremeichyk O.M. Davnoruske poselennia Liskove. Chernihiv, 1999.
- Stepanenko L.Ya., Blazhevych N.V. Poselennia ta mohylnyk XI-XIII st. poblyzu s. Kozarovychi na Dnipri. *Doslidzhennia z sloviano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv, 1976, pp. 151-163.
- Tolochko P.P. Istorychna topografiia starodavnoho Kieva. Kyiv, 1972.
- Tolochko P.P. (ed.), Vysotskiy S.A., Borovskiy Ya.E. Novoye v arkheologii Kieva. *Kultovyye postroyki*, gl. IV. ch. 3. Kyiv, 1981, pp. 193-234.
- Tolochko P.P. Drevniy Kiev. Kyiv, 1983.
- Tolochko P.P. O sotsialno-topograficheskoy strukture drevnego Kieva i drugikh drevnerusskikh gorodov. *Arkheologicheskiye issledovaniya Kieva 1978-1983 gg.* Kyiv, 1985, pp. 5-18.